

A.N. GARKAVETS, G. SAPARGALIYEV, *TÖRE BİTİĞİ. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualny Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003, 792 s.*

Rusya'da "Polovtsı", Orta Avrupa'da "Kumanlar" ve Doğuda "Kıpçaklar" olarak bilinen Türk boyunun adı, bin iki yüz seneden fazla bir zaman önce çeşitli dillerde yazılan eserlerde geçmeye başlamıştır¹. İslam tarihçileri ve coğrafyacıları ile Rus vakanüvisleri bu Kıpçak-Kumanları, Kara Deniz'in kuzeyindeki Bozkıra Deşt-i Kıpçak=Kıpçak Bozkırı adını veren çok kalabalık ve güçlü bir kavim olarak kaydetmişlerdir.

X. yüzyılın ortalarında İrtiş boylarında yaşayan bazı Kıpçak boyları, diğer Türk boylarının tarihinde olduğu gibi, Doğu'da meydana gelen bazı siyasi oluşumların etkisi ile Batı istikametinde yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Kıpçakların İrtiş sahasından Batı'ya doğru harekete geçmeleri büyük ihtimalle 916'larda Çin'in kuzeyinde ortaya çıkan Kıtay Devletinin faaliyeti ile bağlı olsa gerektir². Kıtaylar kuvvet kazandıkça söz konusu bölgede yaşayan ve esas kısmını Kıpçakların oluşturduğu bazı Türk topluluklarını Batıya doğru itmişler ve bu Kıpçaklar XI. yüzyıldan itibaren İrtiş'ten göç edip Uralları aşarak, bir kısmı Kama-İdil sahası ve Aşağı İdil boyunca yayılmış, diğer bir kısmı da Peçenekler ve Uzlardan boşalan yerleri işgale³ Kuzey Kafkaslara, Kuban boyuna ve Aşağı Don boyuna, oradan da Dnepr istikametine ve daha sonraları Tuna boyuna kadar gitmişlerdir. XI. yüzyılın ikinci yarısında Ryazan, Novgorod-Seversk ve Pereyaslav gibi Rus prenslikleri Kıpçak devletinin kuzey sınırını teşkil etmekteydi. Rus vakayinamelerinde Ruslar ile Kuman-Kıpçaklar arasında geçen savaşlar, çok çeşitli münasebetlerle detaylı bir şekilde anlatılmaktadır ki, adı geçen vakayinamelerde Kıpçaklar ilk defa 1055 tarihinde zikredilmiştir⁴. Bu komşuluk 180 yıl kadar sürdüğünden, Kuman-Kıpçaklar ile Ruslar arasında karşılıklı bir tesirleşme süreci yaşanmış ve bu iki topluluk adam akıllı kaynaşmıştır. Rus askeri teşkilatında, Rus yaşayış tarzında Kuman-Kıpçakların bir çok tesiri olduğu bilinmektedir. Himayeye sığınmak için Rus prenslerinin de çok defa Kuman-Kıpçakların kızlarını eş olarak istedikleri bellidir. Diğer yandan Hıristiyanlığı kabul eden pek çok Kuman ve Tork beyleri, Rus boylarının asilzade zümresinin bir kısmını teşkil etmişlerdir⁵.

Rasovskiye'ye göre Kıpçaklar beş bölükten ibaretti: 1- Orta Asya bölüğü, 2- Volga-Yayık bölüğü, 3- Doneç-Don bölüğü, 4- Aşağı Dnyepir bölüğü, 5- Tuna bölüğü⁶. Kuman-Kıpçaklar birinci sınıf atlı asker olmaları sebebiyle, komşu devletler tarafından ücretli asker olarak sık sık davet

* Prof. Dr., *Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Orta Öğretim Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı*, Ankara.

** Öğr. Gör. Dr., *Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, Ankara.

¹ Klyashorniy S.G., Sultanov T.İ.; *Kazakistan. Letopis Treh Tısaçeleüy*, Alma-Ata, "Rauan", 1992, s. 117.

² Kurat A.N., *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992, s. 72; Klyashorniy S.G., a.g.e., s. 130.

³ Kurat A.N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s. 189.

⁴ Kurat A.N., *Peçenek Tarihi*, s. 183, 188.

⁵ Kurat A.N., *Rusya Tarihi*, Ankara, 1999, s. 39-40.

⁶ Rasony L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 140.

edilmişlerdir. Onlar bu sıfatla Lehistan, Macaristan ve hatta Çek (Bohemya) memleketinde de savaşmışlardır. Bu suretle Kıpçakların savaşçı hareket sahaları Orta Asya'da Harezim sınırlarından başlayarak Kafkaslarda Anadolu sınırları, Doğu Avrupa'da İdil Bulgarları, Rus Knezlikleri, Balkanlar'da Bizans, Orta Avrupa'da Lehistan ve Macaristan'a kadar çok geniş bir sahada cereyan etmiştir⁷. Kumanlardan bir zümre, 1109 yıllarında Ruslarla yapılan mücadele esnasında yenilgiye uğrayarak eski kudretlerini kaybedince 1118'de başbuğları Atrak'ın kumandasında O'nun damadı olan Gürcü Kralı II. David'in daveti üzerine Gürcistan'a gitmiş ve kralın hizmetine girmiştir. Atrak'ın maiyetinde (aileleriyle birlikte 300 bini aşan) kalabalık bir Kuman kitlesi bulunmaktaydı. Gürcü Kralı bunlardan 40.000 kişilik mükemmel bir (daimi) atlı ordu teşkil ederek⁸ Kür nehri kuzeyinde ve Şirvan'da yerleşen Türkmenlere hücum etmiştir⁹. Gürcülerin bu Kuman kuvvetlerine dayanarak Anadolu Selçuklularının hücumlarına karşı koydukları da bilinmektedir¹⁰. Kral, Kıpçakların yardımı ile bütün ülkelerin hükümdarları üzerinde korku ve ürkü yaratmış, onlara büyük darbeler indirmiştir. Kral David 1122 yılında Tiflis şehrinin ele geçirmiş ve böylece 400 yıldır aralıksız İslam ve 1068'den beri Selçuklu-Türk şehri olan Tiflis, Kıpçaklar sayesinde ilk defa Apkaz-Kartel Bagratlıların eline geçip, 1125'te de başkent yapılarak yeniden bir Hıristiyan beldesi olmaya başlamıştır¹¹.

Kudretli Kıpçakların askeri gücünden yararlanma geleneği daha sonraki Gürcü Krallarının zamanında da devam etmiştir. Özellikle 1184-1214 yılları arasında hakimiyet süren Kraliçe Tamara döneminde, ülkeye çok sayıda yeni göçen Kıpçaklardan faydalanmaya daha da önem verilmiştir. Gürcülerin 1195'te Azerbaycan Atabegi İldehiz ile yapılan savaşlarında, Hıristiyan Kıpçaklar'ın hanı Vsiyolod'un kardeşi Sevinç'in idaresi altında kuvvetli bir Kıpçak ordusu yardımı gelmiş¹² ve bu yeni gelen Kıpçaklar, bütün Yukarı-Aras, Orta-Aras boylarını, Orta Kür kesimini zapt ederek adı geçen bölgelerde yerleşmişlerdir. Böylelikle Kraliçe Tamara zamanında ve 1195'te ikinci göç kolu olarak sonradan gelen söz konusu Kıpçaklara, onları Kral David zamanında gelenlerden ayırt etmek için "Yeni Kıpçaklar" ve David'in getirttiklerine de "Eski Kıpçaklar" denilmesi adet olmuştur. Bu "Yeni Kıpçaklar"ın çoğu, Gürcü-Ortodoks kilisesine bağlı olmakla birlikte bir takımı da, 1.200'de fethettikleri Anı-Şeddadlı Emirliği ülkesindeki Gregoryen-Ermeni mezhebine girmişlerdir¹³. Gümrü'nün güneyinde ve Elegez (Arakaz) dağı'nın kuzeybatu eteğindeki Ertik kasabası yanında, büyük "Kıpçağ" adlı bir Ermeni yerli köyünün bulunması ve burada asıl adı "Kıpçak-a Vank" (Kıpçak Manastırı) olup, "Harıç-a Vank" da denilen XIII. yüzyıldan kalma çok güzel bir tapınak ile, Elegez güneyinde, yine XIII. yüzyıldan kalma "Aştarak/Eşterek" kasabası kilisesinin (Başgirt boyu "Eşterek / Heşterek / İşterek kolunun Kıpçaklar ile buraya gelen topluluğundan kalma) ve ayrıca İğdir'da (1918'de Ermenilerce Türklere yapılan kırgında halkı kırılıp ıssız kalan) bir "Kuçakh" (Kıwçakh) köyünün varlığı, Yeni Kıpçakların Elegez dağı çevresinde ve Aras sağında da yayıldıklarını göstermektedir¹⁴. G. Alişan,

⁷ Kurat A.N., IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.74-75.

⁸ Kurat A.N., a.g.e., s. 83-84;

⁹ Toğan A.Zeki V., Azerbaycan, İ.A., C. II., İstanbul, 1993, s. 102.

¹⁰ Turan O., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ankara, 1965, s. 174.

¹¹ Kırzioğlu M.F., Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578). (Ahıska / Çıldır Eyaleti Tarihinden). Ankara, 1992, s. 117-118.

¹² Toğan Zeki V., a.g.m., s. 102.

¹³ Kırzioğlu M.F., a.g.e., s. 136.

¹⁴ Kalabalık Kıpçak boy ve oymaklarından olup 1195'ten sonra Borçalı, Şırak, Gökçe, Revan, Nahçıvan ve Gence bölgelerine yayılarak coğrafyada hatıra bırakmış isimler üzerine detaylı bilgiler için bakın: Kırzioğlu M.F., a.g.e., s. 136-139.

R. Açıryan ve E. Hurşudyan'ın ortaya çıkardıkları epigrafi bilgilerine göre, Ermenistan'ın Şırak bölgesi Artuk rayonundaki şimdiki Arıç köyünün eski adı da Kıpçaq idi. Hatta "XI. yüzyılda bu köyde bir manastır da meydana getirilmiş olup ona Hıçahavank adı verilmiştir (Ermenice hıçah "Kıpçak"+vank "manastır, keşiş yurdu" demektir). Bu manastır hâla ayakta¹⁵.

Görüldüğü üzere, XIII. yüzyıldan itibaren Kür, Aras, Çoruk boylarına yayılarak bir kısmı Gürcü-Ortodoks kilisesine, diğer bir kısmı da Ermeni-Gregoryan Kilisesine bağlandıkları için Türkçe konuştukları halde sırf "haçperest" olmaları sebebiyle bu Kıpçak-Kumanlara; Osmanlılara, Rum/Rumiyân denilmesi gibi "Gürcü" veya "Ermeni" denilmesi adet olmuştur.

Anlaşılan bu "Ermeni" denilen Hıristiyan Kıpçaklar, söz konusu bölgelere gelerek burasını yurt edindikten sonra da anayurtları ile olan münasebetlerini kesmemişlerdir. Yukarıda görüldüğü gibi bu Kıpçaklar, artık daha çok ticarî faaliyetlerde bulunarak, vaktiyle boy boy geldikleri Kafkasya ötesi, Kuzey Karadeniz bölgeleri ve daha ötelede yaşayan kardeş Türk boyları ile Doğu Anadolu, Kafkasya bölgeleri halkları arasında kültürel bağların kurulmasında adeta bir köprü rolünü oynamaya başlamışlardır. Elbette, A. Garkavets'in de çok doğru olarak tespit ettiği gibi, Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalan pek çok Ermeni de Kırım'da, Besarabya'da uzun zaman Kıpçaklar ile komşu olarak yaşamışlar ve bunun sonucunda Kıpçak dilini öğrenmişlerdir¹⁶. Hatta daha önceleri, Ermeniler daha Ermenistan'da iken Kıpçaklar ile sıkı bir temas içinde bulunmuşlardır. Bu durum şunu gösteriyor ki, Gregoryen-Kıpçaklar denilen bu topluluk etnik bakımdan saf bir ırk veya milletten ibaret olmayıp... ama yine de, dinin, toplum hayatının her yönünü etkileyen ortaçağ fikir ve hayat anlayışının fevkalade önem taşıdığı bu dönemlerde Ermeni-Gregoryen Kilisesine bağlı olmalarına rağmen, Türkçe yazı diline sahip olmaları, iş, eğitim, hukuk dillerininin Türkçe olması durumu, kendi etnik kimliklerine olan sıkı bağlılıklarına işaret etmekte ve bu "Ermeniler" in ezici çoğunluğunu Hıristiyan fakat Türk asıllı Kıpçakların teşkil ettiğine delalet etmektedir.

Tanıtımını yapmakta olduğumuz A.N. Garkavets ve G. Sapargaliyev'in hazırladıkları *"TÖRE BİTİĞİ, Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsestualny Kodeks, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594"* ("Töre Bitiği, Ermeni Kanunlar Mecmuası'nın Kıpçakça-Lehçe Versiyonu ve Ermeni-Kıpçakça Mahkeme Usulü Kanunu, Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594") adlı külliyyatı; yukarıda sözünü ettiğimiz Hıristiyan Kıpçaklar tarafından düzenlenmiş bir Kanun Kitabı ile Ermeni-Kıpçak Mahkeme Usulü Kanunu'nun çeşitli elyazmalarının (Vrotslav, Lehistan, Ossolinsk Millî Enstitüsü, 1916/II Elyazmasına göre 1523 yılı Kıpçakça metni ve Paris Millî Kütüphanesi, Arm., 176, 1568 yılı; Viyana, Mhitaristlerin Kongregasyon Kütüphanesi, No 468, 1575 yılı elyazmalarına göre Kıpçakça metni) Kıpçakça metin transkripsiyonlarını ve bu metinlerin Rusça ve Kazakça tercümelerini, Mhitar Goş'un Kanunlar Mecmuası Leh-Kıpçak Versiyonu'nun Ermeni Prototipi'ni (1295 No 488 Matenadaran Elyazması ve diğer onlarca elyazmalar esasında Eski Ermenice'den A.A. Papovyan tercüme

¹⁵ Garkavets A.N., *Kıpçakoyazıçnıye Armyane i Kıpçakskoye Armyanopismennoye Naslediye XVI-XVII Vekov/ Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsestualny Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594*. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003, s. 59; Garkavets A.N., *Zagadoçnıye Ukrainskiye Armyane, Kotoriye Govorili, Pisali, Molilis po Kıpçakski i 400 Let Nazad Napeçatali Pervuyu v Mire Kıpçakskuyu Knigu/ Garkavets A.N.; Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I. Katalog i Tekstu Pamyatnikov Armyanskim Pismom*. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", 2002, s. 7.

¹⁶ Garkavets A.N., *Kıpçakoyazıçnıye Armyane.../ Töre Bitiği*, s. 759; Garkavets A.N., *Zagadoçnıye Ukrainskiye Armyane.../ Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I*, s. 6-7.

etmiştir; V.Bastamyan'ın 1880'de yaptığı neşriyatıdır), Lvov Ermeni Kanunlar Mecmuasının Latince metnini, Ermeni Kanunlar Mecmuasının Lehçe Versiyonunu, Lvov Ermeni-Kıpçak Mahkeme Usulü Kanunu'nun Lehçe Versiyonu'nu, Ermeni Kanunlar Mecmuası Kıpçakça Versiyonu'nun Kıpçakça-Rusça sözlüğünü, Mhitar Goş'un Kanunlar Mecmuası Kıpçak Versiyonu'nun Kazakça tercümesini, Mahkeme Usulü Kanunu Ek Maddeleri'nin Kazakça tercümesini, Ermeni Kanunlar Mecmuası Kıpçak Versiyonu'nun Kıpçakça-Kazakça Sözlüğünü ve bazı Ermenice kelimelerin sözlüğünü içeren bir külliyattır. Ayrıca bu külliyatta Miron Kapral'in "XIV-XVIII. Yüzyıllarda Lvov Ermeni Toplumu'nun Hukuk Düzeni: Belgelerin Özeti" (Kapral M., *Pravovoye Ustroystvo Armyanskoy Obsşını Lvova v XIV-XVIII vv. Obzor Dokumentov*) adlı makalesi, Aleksander Garkavets'in "XVI-XVII. Yüzyıllar Kıpçak Dilli Ermeniler ve Ermeni-Kıpçak Yazılı Mirası" (A. N. Garkavets, *Kıpçakoyazıçnıye Armyane i Kıpçakskoye Armyanopismennoye Naslediye XVI-XVII Vekov*) adlı makalesi ile Ermeni-Kıpçak Araştırmaları Üzerine geniş bir bibliyografya bulunmaktadır.

Bilindiği gibi, Ermeni alfabesi ile fakat Kıpçak Türkçesiyle kaleme alınmış olan ve büyük çoğunluğu 16-17. yüzyıllardan kalmış bulunan metinler, gerek Türk Dili Tarihi, gerekse Gregor-yan Mezhebini kabul eden Hıristiyan Kıpçakların dini, sosyal ve kültürel tarihleri açısından çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Ancak, anılan metinler bu büyük önemlerine rağmen ülkemizde bu güne kadar pek az bilinmiş olup, bilimsel yönden ele alınarak incelenmedikleri gibi, doğru dürüst tanıtımları bile yapılmamıştır.

Sözünü ettiğimiz *TÖRE BİTİĞİ* Prof. Dr. A. N. Garkavets tarafından hazırlanmış olup, müellif tarafından metnin Latince transkripsiyonu, Rusça tercümesi, Kıpçakça-Rusça Sözlüğü ve ekler ilave edilmiştir. 1947'de Ukrayna'nın Donetsk bölgesinde dünyaya gelen Prof. Dr. Aleksandr Nikolayevič Garkavets, Türkoloji dünyasında Ermeni Kıpçakçasıyla ilgili araştırmalarıyla tanınmaktadır. Türkolog, yazar, gazeteci, şair Garkavets, bu konular ile ilgili araştırmalarına hâlen Almatı'da "Deşt-i Kıpçak" Avrasya Araştırmaları Merkezinde devam etmektedir. Kendisi bu merkezin müdürü olup aynı zamanda Kazakistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih ve Etnoloji Enstitüsü'nün üyesi olup Kazakistan Beşerî Bilimler Üniversitesi'nin de öğretim üyesidir. Kendisi birçok devlet ödülünün sahibidir. Eserlerinden bazıları şunlardır: 1) Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I. Katalog i Tekstu Pamyatnikov Armyanskim Pismom. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", 2002. 2) Kıpçakskıye Yazıkı: Kumanskiy i Armyano-Kıpçakskıy. Alma-Ata, "Nauka", 1987. 3) Konvergentsiya Armyano-Kıpçakskogo Yazıkı k Slavyanskim v XVI-XVII vv. Kiyev, "Nauka-Dumka", 1979. 4) Tyurkskiye Yazıkı na Ukraine, Kiyev, Naukova Dumka, 1988. 5) Kırmskotatarsko-Russkiy Slovar, Kiyev, Rad.şkola, 1988. 6) Urumi Nadazovıya, İstoriya, Mova, Kazki, Pismi, Zagadki, Prislivıya, Pisemni Pamyatki, Alma-Ata, Ukrainskiy Kulturıny Tsenter, 1999. 7) Armenian-Qıpchaq Psalter, 1575/1580, Almatı "Deşt-i Qıpçaq", 2001. 8) Kırmskotatarsko-Russko-Ukrainskiy Slovar, Tom I. A-L, Simferopol: SONAT, 2002. 9) Urumskiy Slovník, İnstıtıt Sxodnoznavstva i Mıjnarodnix Vidnosin "Xarkivskiy Kolegium", Tsenter Evraziyskix Doslıdjen "Deşt-i Kıpçak", Alma-Ata, 2000¹⁷.

Kanunlar Mecmuası ve Ermeni-Kıpçak Mahkeme Usulü Kanunu'nun Kazakça tercümesi ve Kıpçakça-Kazakça sözlüğü Gayrat Sapargaliyev'e aittir.

XII-XIII. yüzyıl Kanunlar Mecmuası'nın yeni ve yerli şartlara göre düzeltilmeler yapılan ve ekler içeren Latince metni, Leh Kralı Yaşlı I. Sigismund tarafından 5 Mart 1519 yılında onaylanmıştır. Metnin Kıpçakça ve Lehçe tercümeleri de aynı dönemde Lvov'da gerçekleştirilmiştir.

¹⁷ Kasapoğlu-Çengel, H., *Oleksandr GARKAVETS, Urumskiy Slovník*, Almatı 2000, Bilig, Kış 2004 / Sayı:28, s. 181-182.

Bu kitapta, söz konusu Kanunlar Mecmuası'nın Latince, Kıpçakça ve Lehçe metinleri ve Ermenice aslı nüshasının Rusça tercümesi verilmiştir.

Kıpçakça metin Vrotslav, Paris ve Viyana'da bulunan üç elyazmasına göre yayına hazırlanmıştır. Bunların arasında, 1568 Paris elyazması ve 1575 Viyana elyazmasına nazaran, fazlaca olarak 53 Kıpçakça madde bulunduran 1523 Vrotslav elyazması daha tam bir durumdadır. Bundan dolayı, tenkitli metnin hazırlanmasında işte bu 1523 Vrotslav elyazması esas olarak alınmıştır.

Kanunlar Mecmuası üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar: Giriş, Sivil Kanunlar ve çoğu zaman yargılama niteliğini taşıyan Ek Maddelerdir. Kıpçakça elyazmalar, Arnavut Katoligosu Stepannos'un ricası üzerine 1184-1213 yıllarında Mhitar Goş tarafından iş bu Kanunlar Mecmuası için yazılan Giriş'i kelimesi kelimesine tekrar etmektedir. Leh ve Kıpçak varyantlarının sivil maddelerinin büyük kısmı da Mhitar Goş'un Kanunlar Mecmuası'nın ilgili maddelerini hemen hemen aynen ihtiva etmekte ve bu Kanunlar Mecmuası'nı düzenleyenlerin aynı sınırlayıcı ilavelelerini içeren Lehçe ve Kıpçakça metinler de birbirleriyle uyumlu görünmektedir. Bu çerçevede, söz konusu eserden Ermeni Kanunlar Mecmuası'nın Leh-Kıpçak versiyonu şeklinde söz etmek mümkündür. Diğer konularda, Kıpçak elyazmaları özgündür ve bundan ötürü Kıpçak metni hakkında, bir yandan Ermeni Kanunlar Mecmuası'nın fikir ve hukuk esaslarının gelişmesi sonucunda, diğer yandan da yerli hukuk (Rus hukuku, Magdeburg veya Alman hukuku, Büyük Kazimir'in Statutları, Litvanya knezlerinin, Macar ve Leh krallarının imtiyazları) belgeleri ve düsturlarının gelişmesi sonucunda meydana gelmiş *bağımsız bir hukuk eseri* olarak söz etmek mümkündür. Kıpçak Kanunlar Mecmuası hem Lvov'da, hem Kamenets-Podolsk'ta olmak üzere çeşitli dönemlerde, çeşitli insanlar tarafından defalarca yenilenmiş ve yeniden yazılmıştır. Kopyacılar Mhitar Goş'un nasihatlerine uyarak ilk metni düzeltilmişler, redaksiyonunu yapmışlar ve zamanın taleplerine uyarak yeni hukuk esaslarını ilave etmişlerdir.

Kanunlar Mecmuasında, ana maddelere geçmeden önce, dikkat çeken şu ilk 10 madde yer almaktadır:

1) *Burungisi, ki pampasel etârlâr bizni, ki tîrâlâri (kanunları) yohtur.*

(Birincisi, bizim kanunlarımızın olmadığına dair bizi kötileyenler hakkında).

2) *Ekinçi, ki ne üçün emdi yazdıq, ya kimnih priçinasından.*

(İkinci, neden biz şimdi yazdık, veya kimin sebebiyle yazdık).

3) *Üçünçi, nişan küçünüh barça tîrâlârnih.*

(Üçüncü, bütün kanunların fevkalade gücü hakkında).

4) *Dörtünçi, ki kimlâr tîrâçilâr bolmah kerâk.*

(Dördüncü, kimlerin töreci olması lazım).

5) *Beşinçi, ki ne nemâdir tîrâ, ya kimgâ tîrâ bolmaq, ya tîrâni kimgâ simarlamak kerâk.*
(Beşinci, töre ne demektür, kimin töre olması veya töreyi kime emanet etmek gerek).

6) *Altınçi, ki ne türlü tîyar bolmaqa tîrâçilârgâ ya zahotcalârgâ.*

(Altıncı, törecilerin ve davacıların nasıl davranmaları lazım).

7) *Yedinçi, tanihlâr üçün, ki nedir alarnih inamlâri.*

(Yedinci, şahitler hakkındadır ki onlara nasıl güvenilir).

8) *Sekizinci, ant için, ki ne türlü bolmaq kerâk, ya kimgâ berilir ant.*

(Sekizinci, ant hakkında; ant nasıl olmalı ve kimler tabi tutulmalıdır).

9) *Toğuzunçı, ki tiğmâstir k'risdanlârgâ dinsizlâr alnina barmaqâ törâgâ.*

(Dokuzuncu, Hristiyanlara hak aramak için kâfirlerin töresine başvurmak yakışmaz).

10) *Onunçı, ki haysi bitüklârdân yğdiq, ya haysi millâtârdân aldiq törâlârni.*

(Onuncu, hangi eserlerden yararlandık veya hangi milletlerin törelerini aldık)¹⁸.

Bu maddelerin birer birer ve teferruatlı bir biçimde açıklamaları yapıldıktan sonra 1'den 124'e kadar ana maddeler ve 6'dan 99'a kadar Mahkeme Usulü Kanunu olarak ek maddeler yer almaktadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Türk milletinin yüzyıllar boyunca yaşadığı belli tarihi şartlar, ne yazık ki milli hukuk esaslarının yazılı bir şekilde tespit edilmesine ve sağlamaştırılmasına engel olmuştur. Fakat bu durum Türk milletinin hukukî tasavvurlarının sistematik bir karakter taşımadığı anlamına gelmez. Bunu anlamak için hukuk terminolojisinin incelenmesi, analiz edilmesi kâfidir.

Orta çağlarda Avrasya'nın çeşitli ülkelerinde tanzim edilmiş olan Kıpçakça yazılı belgeler, Türk hukuk tarihi araştırmacıları için ek kaynak olarak değerli katkılar sağlayabilecek durumdadır. Bu bakımdan, 1519-1689 tarihleri arasında Ermeni yazısıyla yazılmış Kıpçakça Kanunlar Mecmuası, Mahkeme Usulü Kanunu, meslekî ve sosyal teşkilatların tüzükleri, dinî ve sivil idare muhtariyetlerinin kararnamelelerini içeren Kıpçakça hukukî işlerin muazzam grubu en önemlisidir. Bu eserler arasında, önce Latince'ye, sonra Lvov'lu Kıpçak dilli Ermenilerin ana diline çevrilmiş ve 1519 yılında Leh kralı tarafından onaylanmış Ermeni Kanunlar Mecmuası en ehemmiyetlisini oluşturmaktadır. Söz konusu Kanunlar Mecmuasının incelenmesi, Türk halklarının hukuk alanında, milli gelenekler konusu üzerinde, kanunlarının hukuk terminolojisinin gelişmesi için hizmet edeceği gibi, öte yandan, Kıpçaklardan bir kısmının, Gregoryen Mezhebi yolu ile zamanla Ermenileşmiş olmaları da Türk tarihinin çarpıcı örneklerinden olup, bu hususun aydınlığa çıkarılması, bugünlerde çokça konuşulup-tartışılan Ermeni Sorunu'nun bir başka boyutuna farklı bir aydınlık kazandırmak bakımından da çok önem arz etmektedir. Metinlerin incelenmesi kuşkusuz Türk dili tarihi bakımından da değerli malzemeler ortaya koyacaktır. Fakat özellikle Gregoryen-Kıpçak toplumunun sosyal-kültürel ve ekonomik hayatının yansıtıcısı durumundaki bu metinlerin iyi değerlendirilmesi engin ve zengin Türk kültürünün de daha iyi aydınlatılmasına büyük katkılar getirebileceği kanaatindeyiz. Bu itibarla, Töre Bitiği'ni yayınlıyarak ilim alemine sunanlara teşekkür borçluyuz. Bu değerli kaynak eser Türkoloji'ye çok şeyler kazandıracaktır.

REŞAT GENÇ*
GÜLNİSA AYNAKULOVA**

¹⁸ Garkavets A.N., *Transkriptsiya Kıpçakskogo Teksta 1523 Goda po Rukopisi 1916/ II Natsionalnogo İnstituta İmeni Ossolinskih, Vrotslav, Polşa, i Yego Perevod na Russkiy./ Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protseussualnyy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatu, "Deşti Kıpçak", "Baur", 2003, s. 17.*